

# Een a-symmetrische kans op revolutie?

## Ernest Mandels lange-golven-theorie

Gert Veraa

De klassenstrijd én de kans op een socialistische revolutie nemen toe, de komende jaren. Hoewel Mandel dat beslist niet zo ongenueanceerd stelt, lijkt dit de politieke boodschap waarvoor zijn inmiddels al weer bijna twee jaar geleden publiceerde *Long waves of capitalist development*<sup>1</sup> het theoretisch fundament moet leveren. Dit zal een kritische bespreking worden – ik denk dat dit theoretisch fundament niet erg hecht is. Daarom wil ik graag om te beginnen stellen, dat ik het daarmee nog geen waardeloos boekje vindt. Integendeel. Zoals men van deze auteur is gewend bevat het een schat aan gegevens en ideeën waarmee je het eens kunt zijn of niet, maar die in ieder geval aanzetten tot denken en uitnodigen tot het formuleren van een weerwoord. En dat is ongetwijfeld ook een van de bedoelingen van Mandel.

Lange golven dus. Economen en historici zijn het er in het algemeen wel over eens, dat de ontwikkeling van het kapitalisme haar ups en downs heeft gekend. Na de periode van de eigenlijke industriële revolutie, tot 1848, ziet het patroon van deze bewegingen er heel globaal zo uit:

1848 - ±1872	voorspoed; hoogtij van het kapitalisme van de vrije concurrentie
± 1872 - ± 1893	periode van de «lange depressie»
± 1893 - 1e w.o.	voorspoed; hoogtij van het klassieke imperialisme
1e w.o. - 2e w.o.	depressie, met als dieptepunt de «grote crisis»
2e w.o. - ± 1967	voorspoed; hoogtij van het monopoliekapitalisme
± 1967 - heden	opnieuw aanhoudende economische teruggang.

Toch heeft het verschijnsel «lange golven» in de burgerlijke economie, die er sinds de jaren '20 aandacht aan heeft besteed, nooit echte vaste voet aan de grond gekregen. In de jaren '60 werden de «kondratieffs» – golven van ongeveer 50 jaar, genoemd naar de Russische geleerde op wie ik nog terug zal komen – nog wel min of meer plichtmatig genoemd in de leerboekjes, maar eigenlijk al niet meer serieus genomen. Men was er immers van overtuigd, dat na crisis en wereldoorlog het kapitalisme voorgoed uit de problemen was: het keynesiaanse ei van Columbus – een klein beetje staatsin-

---

1 Ernest Mandel, *Long waves of capitalist development; the Marxist interpretation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

2 Vgl. Mandel, a.w., p. 105-106. Over de precieze omslagpunten bestaat geen overeenstemming. Die zijn afhankelijk van welke tijdreeksen van economische variabelen je als uitgangspunt neemt (bijv. prijzen, volume van de wereldhandel, totale produktie), de theorie die je hanteert en de historische analyse waar je van uit gaat. Voor Mandel zijn de sleutelindicatoren produktie en handelsvolume (op wereldschaal) en moeten de omslagpunten (m.n. het onderste) primair historisch worden vastgesteld (a.w., p. 8, 15-16).

menging, een «beheerste» inflatie – stond borg voor een gestadige groei die misschien nog wel eens wat af zou vlakken, maar toch nooit meer in een echte depressie zou overgaan. En de feitelijke ontwikkelingen in de kapitalistische landen leken erop te wijzen dat men gelijk had.

Het is niet zo verwonderlijk dat juist een revolutionair-marxist als Mandel midden in die periode de theorie van de lange golven weer herontdekt en verder gaat uitwerken. Hij is zelf van mening dat deze theorie van marxistische oorsprong is, (1)<sup>3</sup> maar afgezien daarvan had ze juist ook in die tijd natuurlijk een politieke betekenis voor revolutionairen: er kon mee aange-toond worden, dat de lang aanhoudende hoogkonjunctuur *niet* het begin van het kapitalistische paradijs op aarde betekende, dat na de opgaande «lange golf» onvermijdelijk een nieuwe lange en diepe depressie zou volgen, zoals de geschiedenis van het kapitalisme die al minstens twee keer eerder te zien had gegeven (1873-1893 en in de jaren '20 en '30 van onze eeuw). Tegelijk bood ze een voor revolutionairen aanvaardbare verklaring van de evengoed onmiskenbare opleving van het kapitalisme, waarop zij na de Tweede Wereldoorlog eigenlijk al niet meer gerekend hadden. Krisis en oorlog waren tenslotte door Trotski al gekarakteriseerd als de «doodsstrijd van het kapitalisme».

Ik zie Mandels «lange-golven»-theorie daarom allereerst als zijn antwoord op het probleem: hoe is een lange periode van ongekeerde kapitalistische bloei te verenigen met het idee van een kapitalisme dat op zijn laatste benen loopt? Tegelijk moet de theorie daarmee een bevestiging geven van dat idee, van de opvatting dus dat de kapitalistische produktiewijze daadwerkelijk begonnen is aan haar «historische neergang». het tweede centrale element dat ik in zijn theorie onderscheid krijgt juist meer gewicht in de huidige periode, waarin niemand meer overtuigd hoeft te worden van de eindigheid van de hoogkonjunctuur. Het gaat om vragen als: waar zal deze depressie, die steeds dieper wordt en waarvan het einde nog niet in zicht is, op uitlopen? Wat zijn de voorwaarden voor een eventuele nieuwe en mogelijk langdurige economische opleving? Voor Mandel is dat allereerst een zware nederlaag van de arbeidersklasse, die daar natuurlijk niet zomaar aan toe zal geven. De klassenstrijd krijgt daarmee een sleutelpositie in zijn theorie.

## **Lange golven en revolutionaire strijd: Trotski - Kondratieff**

Als we deze laatste positie van Mandel vergelijken met die van sommige burgerlijke en reformistische economen, die uit het lange-golven-idee de hoop putten van een ophanden zijnde nieuwe opleving,<sup>4</sup> zien we een interessante parallel met een eerder, met grote heftigheid gevoerd debat rond

---

3 Cijfers tussen haakjes verwijzen naar Ernest Mandel, a.w.

4 In Nederland o.m. Prof. J.J. van Duyn in een boek met de veelzeggende titel: *De lange golf in de economie. Kan innovatie ons uit het dal helpen?* Uitgaande van de op zichzelf juiste konstatering dat het begin van een lange opleving altijd gepaard is gegaan met fundamentele technologische vernieuwingen verheft hij deze tot de *oorzaak* van de opleving. Inhakend op de innovatie-gedachte die onder kapitalisten steeds meer veld wint konkludeert hij dan, dat een versnelde innovatie de crisis eerder tot een einde kan brengen. Mandel laat afdoende zien waar deze redenering fout gaat.

de «lange golven», namelijk in de Sovjetunie in de jaren '20. Kernpunt in dit debat: is het kapitalisme aan zijn definitieve aftakeling begonnen – zoals de (inmiddels tot officiële leer verheven) opvatting van Lenin was<sup>5</sup> – of is er na de mogelijk langdurige en diepe crisis een nieuwe opleving te verwachten? De vraag was uiteraard nijpend aktueel – voor de hele Komintern en vooral voor de jonge van alle kanten bedreigde Sovjetunie. De verwachte revolutie in West-Europa was uitgebleven. Men zag heel goed in, dat het lot van de Russische revolutie nauw zou samenhangen met de toekomstige revolutionaire mogelijkheden in de omringende kapitalistische landen, en deze weer met de ontwikkeling van de kapitalistische economie zelf. Als Kondratieff in die situatie dan de gedachte naar voren brengt van een kapitalisme, dat zich ontwikkelt in lange cykli rond een zich in onbestemde richting verplaatsend evenwichtsniveau,<sup>6</sup> jaagt hij daarmee de bolsjewistische theoretici en politici, Trotski voorop, tegen zich in het harnas. Zij verzetten zich vooral tegen zijn opvatting, dat in de loop van de neergaande fase van de «lange conjunktuurcyclus» de voorwaarden rijpen waaruit vroeg of laat een nieuwe langdurige opleving móet voortvloeien.<sup>7</sup> Trotski ontkent zeker niet de afwisseling van lange perioden van opbloei en stagnering in de geschiedenis van het kapitalisme. In een beroemd geworden toespraak tot het derde kongres van de Komintern in 1921 was hij – onafhankelijk van Kondratieff, op basis van gegevens in de Engelse «Times» – tot een periodisering gekomen die redelijk met die van Kondratieff overeenkwam.<sup>8</sup> Maar hij ontkent ten stelligste dat deze perioden een cyclisch karakter hebben met een «streng wetmatig ritme», naar analogie met de conjunktuurcycli.<sup>9</sup> Hij spreekt daarentegen van afzonderlijke segmenten van de «kurve van de kapitalistische ontwikkeling», waarvan de richting wordt bepaald door de historische omstandigheden waaronder het kapitalisme zich ontwikkelt. Hoe zag Trotski de toekomstige ontwikkeling van het kapitalisme? Hij voorspelde al in 1921 dat de crisis, die zich na een korte na-oorlogse opleving had aangediend, diep en langdurig zou zijn.<sup>10</sup>

---

5 Lenin, «Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus» (1917), in W.I. Lenin, *Ausgewählte Werke*, Band II, Dietz Verlag, Berlin, 1977. Op p. 728-729 karakteriseert hij het imperialisme «als overgangskapitalisme, of, juister, als stervend kapitalisme».

6 Een «cyclus» in economisch spraakgebruik duidt op een beweging van een variabele die met een zekere regelmaat steeds weer op een bepaald niveau terugkeert. Dat niveau hoeft niet vast te liggen. Het kan zich bewegen volgens een bepaalde trendlijn, die in een vloeiend verloop de hoofdrichting aangeeft waarin het «evenwichtspunt» van die variabele zich beweegt. De cycli zijn dan tijdelijke afwijkingen van die trend. Een *golf* beweging hoeft niet cyclisch te verlopen: er kan ook van een op- en neergaande beweging sprake zijn zonder de veronderstelling van een regelmatige terugkeer naar een evenwichtsniveau.

7 De artikelen waarmee Kondratieff in het westen bekend is geworden zijn te vinden in *Die langen Wellen der Konjunktur*, a.w. p. 133-255. Voor zeer beknopte samenvattingen zie Mandel, *Der Spätkapitalismus*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M., 1972, p. 127 vv. (dit boek, waarin hij de lange-golven-theorie voor het eerst uitwerkt, is als *Het Laatkapitalisme* verschenen bij Van Gennep, Amsterdam) en Richard day, «The theory of the long cycle: Kondratiev, Trotsky, Mandel», in *New Left Review*, 99, sept.-okt. 1976, p. 67-82.

8 Als «Die wirtschaftliche Weltkrise und die neuen Aufgaben der Komintern» (1921) opgenomen in *Die langen Wellen der Konjunktur*, a.w., p. 78-120.

9 Leo Trotski, «Die Kurve der kapitalistischen Entwicklung» (1923), in *Die langen Wellen der Konjunktur*, a.w., p. 121-132.

10 Trotski, a.w., p., 107-108.

Toch ontkende hij niet, dat een nieuwe opleving van het kapitalisme *mogelijk* was. Hij spreekt zelfs in termen van een «evenwicht» dat weer, zij het tijdelijk, tot stand kan komen.<sup>11</sup> Maar in tegenstelling tot Kondratieff geeft hij aan dit idee een uitgesproken *politieke* inhoud: het evenwichtsherstel van het kapitalisme zou alleen tot stand kunnen komen als «de arbeidersklasse van Europa, zoals die van de wereld, alle experimenten van het kapitalisme tot herstel van zijn innerlijke normale toestand over zich heen zou laten gaan.» Dit zou echter betekenen, dat in de komende tientallen jaren miljoenen arbeidsters en arbeiders zouden verkommeren.<sup>12</sup> De *theoretische mogelijkheid* van een nieuwe opleving betekende voor hem dus in de eerste plaats een beklemtoning van de noodzaak van revolutionaire strijd.

### «Lange golven» met een a-symmetrisch ritme

Dit is de kern van Mandels «lange golven»-model: een lange bloeiperiode betekent niet dat het kapitalisme zijn innerlijke tegenstrijdigheden overwonnen heeft. Die zijn door bijzondere omstandigheden, met name door een zeer zwakke positie van de arbeidersklasse na een zware nederlaag, slechts tijdelijk in hun werking «verzacht». De laatste lange bloeiperiode is bovendien niet in tegenspraak met de revolutionair marxistische opvatting van een kapitalisme, dat aan zijn definitieve historische neergang is begonnen, maar bevestigt deze juist door haar bijzondere karakter. Terwijl nu een lange periode van depressie steeds onvermijdelijk volgt op een bloeiperiode, is een nieuwe opgaande lange golf ná zo'n depressie helemaal niet zo zeker. Daarvoor is opnieuw een voor het kapitalisme gunstige, historische samenloop van omstandigheden vereist, die het kapitaal wel probeert te bewerktstellen – m. n. door de arbeidersklasse een ernstige nederlaag te bezorgen – maar waarbij het nooit zeker is of het daarin zal slagen. M. a. w., de neergang is «endogeen» bepaald (volgt uit de ontwikkeling van het kapitalisme zelf), de opgang «exogeen» (door in wezen niet-ekonomische, «van buiten komende» factoren). Mandel spreekt daarom van «lange golven met een a-symmetrisch ritme». (55)

Het is tijd om dit theoretische model eens wat nader onder de loep te nemen aan de hand van *Long waves of capitalist development*.<sup>13</sup>

«Lange golven» zijn lange perioden van versnelde of vertraagde ekonomische ontwikkeling. Ekonomische ontwikkeling betekent in het kapitalisme: kapitaalsakkumulatie. Kapitaalsakkumulatie betekent concreet: uitbreidingsinvesteringen. Kapitalisten gaan hiertoe over als de winstvoet stijgt, m. a. w. als zij verwachten een belangrijk «rendement» uit hun investeringen te zullen halen. De marxistische theorie van de lange golven, aldus Mandel, moet dus de lange-termijn-beweging van de winstvoet als uit-

---

11 «Het kapitalisme (...) bezit een dynamisch evenwicht, dat altijd in het proces is van hetzij verstoring, hetzij herstel». Geciteerd bij Day, a. w., p. 69.

12 Trotski, a. w., pp. 107-108.

13 Ik zal hier en daar ook verwijzen naar Mandels *Der Spätkapitalismus*, a. w. Mandels theorie is in beide werken in essentie hetzelfde, al ligt de nadruk op elementen ervan soms verschillend.

gangspunt nemen. Het gaat daarbij niet om de winstvoet van een bedrijf, sektor of zelfs van één land, wel te verstaan, maar om de algemene of gemiddelde winstvoet van de *gehele* economie in wereldmarkt-verband. Deze winstvoet vertoont in sommige perioden een overwegend dalende tendens, in andere een gelijkblijvende of stijgende tendens.

Waarom de winstvoet van tijd tot tijd een dalende tendens vertoont is voor Mandel het geringste probleem. Dit wordt voor hem voldoende verklaard door de al door Marx geformuleerde «wet van de tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet». Hij gaat er dus van uit, dat de gemiddelde winstvoet normaal gesproken daalt, en het werkelijke probleem voor hem is het volgende: «Is het mogelijk, met de begripsmatige instrumenten van de marxistische economische analyse lange-termijn-stijgingen van de gemiddelde winstvoet op bepaalde historische keerpunten te verklaren, ondanks de cyclische neerwaartse beweging van dezelfde winstvoet aan het einde van elke konjunctuurcyclus en ondanks de daling op lange termijn die wijst op de historische begrenzing van de kapitalistische produktiewijze?» Het antwoord op die vraag, zo laat hij er onmiddellijk op volgen, is «een kategorisch «Ja»». (12)

De «historische keerpunten» waar hij op doelt markeren dus het begin van elke opstaande «lange golf»-beweging. Daarvan hebben er tenminste drie plaatsgevonden: «na 1848, na 1893, en na 1940 in Noord-Amerika en 1948 in West-Europa en Japan» (ib.). Deze keerpunten kunnen uiteraard niet met de «wet van de dalende winstvoet» verklaard worden. Wat hier juist voor nodig is, is een verklaring waarom op gezette tijden die wet niet werkt of, preciezer gezegd, waarom de werking ervan door het optreden van bepaalde factoren tijdelijk verhinderd wordt. Ook dat levert geen problemen op, want, zegt Mandel, «verschillende sleutelvariabelen van het marxistische «systeem» zijn *gedeeltelijk autonome variabelen*.» (ib.) Dat wil zeggen: grootheden als de organische samenstelling van het kapitaal, de meerwaardevoet en de omloopsnelheid van het kapitaal, die allemaal hun invloed hebben op de winstvoet,<sup>14</sup> ontwikkelen zich *meestal* volgens de «innerlijke bewegingswetten van het kapitalisme», maar *soms* ontwikkelen ze zich onder invloed van «van buiten komende», historisch bepaalde factoren in een andere richting.<sup>15</sup> Als dit nu bij een aantal van deze grootheden tegelijk het geval is (bijv. een «radikale nederlaag van de arbeidersklasse» maakt een scherpe verhoging van de meerwaardevoet mogelijk; het goedkoper worden van grondstoffen doet het effect van een verhoogde organische samenstelling teniet enz.) kan de daling van de winstvoet in een stijging omslaan. Dit was bijvoorbeeld het geval vlak voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog: het fascisme en de oorlog zelf maakten de arbeidersklasse murw en vernietigde haar organisaties – de meerwaardevoet

---

14 Mandel heeft het hier over de zogenaamde «tegenwerkende factoren» die Marx behandelt na de «wet van de tendentiële daling van de winstvoet in *Das Kapital*, boek III, Dietz Verlag, Berlin, 1964 (Marx-Engels-Werk Bd. 25), p. 242 vv.

15 De winstvoet is voor Marx de verhouding meerwaarde/totaal voorgeschoten (konstant en variabel) kapitaal, in formule  $m/c + v$ . Als we dit schrijven als  $(m/v)/(c/v) + 1$  is direkt te zien wat voor effect een verandering van de meerwaardevoet ( $m/v$ ) resp. van de waardesamenstelling (of organische samenstelling, zoals Mandel hier zegt) ( $c/v$ ) op de winstvoet heeft.

kon daardoor drastisch worden verhoogd; grondstoffen en energie werden goekoper (de olie uit het Midden-Oosten!); de revoluties in telekommunikatie, krediet en geldverkeer verhoogden de omloopsnelheid van het kapitaal.

Met de verhoging van de gemiddelde winstvoet onder invloed van «exogene factoren» nu is alleen de *aanzet tot* een opgaande «lange golf» verklaard. Waarom gaat de stijging van de winstvoet niet snel weer over in een daling, zoals te verwachten zou zijn? Welnu, de plotselinge verhoging van de winstvoet zet een aantal kapitalisten ertoe aan, op grote schaal te gaan investeren. Het kapitaal daarvoor is ruimschoots voorhanden, omdat in de lange depressie daarvoor weinig geïnvesteerd is.<sup>16</sup> Er is bovendien een «reserve» aan nieuwe technologie, die in de voorafgaande periode wel ontwikkeld is, maar niet werd toegepast omdat de winstvoet te laag was. Voor een aantal bedrijven die over beide soorten «reserves» beschikken wordt het aantrekkelijk, tot een fundamentele vernieuwing van het productieproces over te gaan op basis van die nieuwe technologie. Daarmee is het startsein van een *technologische revolutie* gegeven.

Dit begrip «technologische revolutie heeft voor Mandel een tamelijk specifieke betekenis. Het gaat hem niet om belangrijke «innovaties» überhaupt. Hij spreekt pas van een technologische revolutie als de *basis* van het hele productieproces, de fundamentele voortbewegingsapparatuur, de «energietechniek», zowel fundamenteel wordt veranderd als zelf machinaal wordt geproduceerd. Een technologische revolutie in eigenlijke zin is het dus, als na 1848 de stoommachine voortaan machinaal wordt geproduceerd. Eveneens, als vanaf de jaren '90 van de vorige eeuw verbrandings- en elektromotoren op grote schaal in gebruik komen én machinaal worden vervaardigd, en na de Tweede Wereldoorlog elektronisch gestuurde machines en nucleaire apparatuur.<sup>17</sup>

Met deze technologische revolutie komen nu een aantal «dynamische processen» op gang, «die verklaard kunnen worden door de innerlijke logica van de kapitalistische bewegingswetten» (24):

- De nieuwe machines, de basis van de technologische revolutie, moeten eerst nog *geproduceerd* worden met de bestaande, dus méér arbeidsintensieve technieken. Er ontstaat dus een nieuwe bedrijfstak met een nog relatief lage organische samenstelling van het kapitaal, en dus een hoger-dan-gemiddelde winstvoet.<sup>18</sup> Deze tak trekt veel kapitaal aan en groeit snel.

---

16 Dit element van een zich in de «neergaande lange golf» van cyclus tot cyclus ophopend reservefonds aan «braakliggend kapitaal» dat dan aan het begin van een nieuwe opleving massaal wordt geïnvesteerd krijgt in *Long waves...* minder nadruk dan in *Der Spätkapitalismus*. Nam het in dit eerdere boek een nogal prominente plaats in, het heet nu dat dit reservefonds wordt «toegevoegd aan de sterke toename van momenteel geproduceerde en geaccumuleerde meerwaarde» (25). De reden van deze aksentverschuiving is waarschijnlijk de vrij algemene en m.i. steekhoudende kritiek die met name dit element van Mandels «lange golven»-theorie ten deel is gevallen (zie bijv. Altwater e.a., *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise*, Olle & Wolter, Berlin., 1979, p. 25; Bob Rowthorn, «Late Capitalism», in *New Left Review*, 1976, p. 64).

17 *Der Spätkapitalismus*, a.w., pp. 110-111.

18 A.w., pp. 114, 190.

- De bedrijven die de nieuwe technologie *toepassen* bereiken daarmee een arbeidsproductiviteit die hoger ligt dan de gemiddelde op dit moment. Ze produceren hun waren dus goedkoper, maar kunnen ze nog tegen de bestaande prijzen verkopen. Een extra-winst is hun deel.
- Omdat de nieuwe produktiemethoden met name in de consumptiegoederensektor worden toegepast daalt de waarde van deze goederen. Het reële loon (dus de hoeveelheid goederen die de arbeider kan kopen) stijgt intussen slechts langzaam – de arbeidersklasse is nog niet hersteld van de zware nederlaag. Het gevolg is een *toenemende meerwaardevoet*.

Al deze processen oefenen een opwaartse druk uit op de gemiddelde winstvoet, die daardoor langere tijd op een hoog niveau blijft of zelfs stijgt. De economische expansie, zo voegt Mandel daar nog aan toe, trekt bovendien arbeidskrachten aan uit de periferie van het kapitalisme («gastarbeiders» dus): een regelmatige aanvulling van het arbeidsreserveleger dat anders snel uitgeput zou zijn. Al deze factoren samen zorgen voor een groeivoet die, door de (nu verzwakte) conjunktourschommelingen heen, eveneens gemiddeld hoog blijft.

Maar dit feest blijft niet duren: in de loop van de «lange expansiefase» eisen «de innerlijke tegenstrijdigheden van de kapitalistische produktiewijze (...) hun tol op en leiden onverbidlijk tot nieuwe dalingen van de winstvoet, zowel op conjuncturele basis (...) als op lange termijn» (30): de organische samenstelling van het kapitaal neemt toe, omdat de nieuwe technologie altijd arbeidsbesparend is en zelf op een gegeven moment ook machinaal geproduceerd wordt; (82-85) de meerwaardevoet daalt omdat de arbeidsproductiviteit steeds minder snel toeneemt terwijl de arbeidersklasse in de nu ontstane situatie van (bijna) volledige werkgelegenheid met succes voor loonsverhogingen en betere arbeidsvoorwaarden vecht. (94-95) Bovendien verdwijnen, naarmate steeds meer bedrijven de nieuwe technologie toepassen, de extra-winsten van de «voorlopers» (85-87 en komt de snelle groei van de produktiemiddelensektor tot stilstand.<sup>19</sup>

We zien dus dat juist de omstandigheden die verantwoordelijk waren voor de lang aanhoudende hoogconjunctuur tegelijk de voorwaarden in zich dragen waardoor aan die economische bloei een einde moet komen. Het bovenste keerpunt in de «lange golf»-beweging is dus «*endogeen*» bepaald, het onderste, zoals we zagen, «*exogeen*». Mandel konkludeert hierom tot een «fundamenteel a-symmetrisch ritme in de lange golven van de kapitalistische ontwikkeling.» (55) Hiermee is een van de centrale problemen die hij stelt voor hem al voor een deel opgelost: een lange bloeiperiode is heel goed te verenigen met het idee van een kapitalisme-in-historische-neergang, omdat de economische bloei eerder «*uitzondering*», historische bijzonderheid is, de neergang daarentegen de kapitalistische «*regel*».

## Geschiedenis en theorie

Ik heb Mandels lange golven-theorie nogal uitvoerig samengevat, op de eerste plaats omdat een kritiek pas op zijn waarde kan worden geschat als

---

<sup>19</sup> A. w., p. 114.

duidelijk is hoe de kritikus zo'n theorie interpreteert. En in zo'n samenvatting, hoe «eerlijk» ook bedoeld, zit natuurlijk altijd een interpretatie. Op het eerste gezicht lijkt de theorie vrij hecht in elkaar te zitten. Nu ben ik hier en daar, om de weergave zo eenvoudig mogelijk te houden, wel om een onduidelijkheid heengelopen. Om een voorbeeld te geven: wellicht wordt in mijn samenvatting de indruk gewekt, dat het begin van een lange economische opleving gekenmerkt wordt door massale investeringen in *nieuwe technologie* (al staat dit er niet met zoveel woorden). In werkelijkheid vinden die massale investeringen aan het begin van de «lange golf» plaats op basis van de *oude technologie*, al zegt Mandel dit niet met zoveel woorden, en wordt de nieuwe pas geïntroduceerd als de expansie al goed op gang is.<sup>20</sup> Op een gegeven moment krijgen we zelfs de indruk, dat ze pas *vrij laat* in de «opgaande lange golf», en dan nog op beperkte schaal, wordt ingevoerd. Dat is namelijk het geval, wanneer Mandel een parallel lopen constateert van de invoering van de nieuwe technologie en de ermee samenhangende verandering in de arbeidsorganisatie, en over de laatste opmerkt dat «het experimenteren ermee en de aanvankelijke introductie ervan in het algemeen plaatsvinden *tegen het einde van een opgaande lange golf*» (kursief van mij; G.V.). (45-46) Nu is een van de oorzaken van het aanhoudende hoge niveau van de winststoet, dat de extra-winsten van de kapitalisten die de nieuwe technologie het eerst toepassen «de gemiddelde winstvoet omhoog drijven». (26; 46) Mij lijkt, dat van een dergelijk effect alleen sprake kan zijn als de innoverende bedrijven een substantieel deel vormen van de economie. Ditzelfde geldt voor het tweede «dynamische proces» waarvan Mandel stelt dat het de groei in de «lange golf» houdt: de verhoging van de meerwaardevoet die voortgaat ondanks de verhoging van het reële loon. (26) Dit idee is o.a. gebaseerd op de snel toenemende arbeidsproductiviteit in de consumptiegoederensektor waardoor de waarde van het variabel kapitaal (de arbeidskracht) gedrukt wordt. Ook dit effect kan alleen merkbaar zijn als het gaat om een tamelijk grootschalig gebruik van de nieuwe produktiemethoden.

Deze en dergelijke onduidelijkheden ondergraven natuurlijk nog niet het «lange golven»-model als zodanig. Ze werpen wel de vraag op naar een stukje *empirische onderbouwing* ervan, en op dit punt stelt (ook) het nieuwe boekje van Mandel erg teleur. Vooral omdat het gaat om een auteur, die zich «een herintegratie van theorie en geschiedenis» tot opgave heeft gesteld, een verbinding van «de dialektiek van het abstracte en concrete met die tussen theorie en empirie».<sup>21</sup>

Het hele boekje is weliswaar rijkelijk gelardeerd met feiten en feitjes, grafieken en tabellen, en op het eerste gezicht bevestigen die voortdurend het theoretisch betoog. Maar bij nadere bestudering duiken er nogal wat ha-

---

20 Deze indruk ontstaat overigens ook bij lezing van hoofdstuk 4 (over de «lange golven») in *Der Spätkapitalismus*. Voor de grote investeringen in die nieuwe technologie zijn immers de enorme fondsen aan reservekapitaal nodig die zich in de voorafgaande lange periode van onderinvestering hebben opgehoopt. Maar elders lezen we, dat de «derde technologische revolutie» pas echt begint in 1954, met de toepassing van elektronische dataverwerking in de Amerikaans niet-militaire industrie. (a.w., p. 180). Het begin van de «lange golf» dateert Mandel voor de V.S. in 1940 – veertien jaar eerder.

21 A.w., p. 16-17.



ken en ogen op. Een paar voorbeelden. Een vraag, die al sinds het begin van de discussie over de «lange golven» speelt is: zijn ze empirisch aan te tonen? Het gaat dan niet om de ontkenning of bevestiging van het *bestaan* van onderscheiden lange perioden met verschillend akkumulatietempo – daarover is vrijwel iedereen het wel eens. Het gaat om vragen als: waar liggen de omslagpunten? Hoe bewegen de verschillende relevante variabelen (bijv. akkumulatietempo en winstvoet) zich in de tijd en in «golfbreedte» ten opzichte van elkaar? Lopen de «golven» parallel in de verschillende kapitalistische landen? Ik denk, dat een zeer nauwkeurige bestudering van dit soort gegevens van wezenlijk belang is om tot een juiste karakterisering van de lange-termijn-ontwikkelingen van de kapitalistische economie te komen. Dit houdt op z'n minst in, dat we moeten uitgaan van nauwkeurige tijdreeksen, waarin het verloop van de variabelen van jaar tot jaar zichtbaar is<sup>22</sup> (waarbij deze natuurlijk niet «voor zichzelf spreken», maar geïnterpreteerd moeten worden in het kader van een historische analyse). Mandel nu geeft als belangrijkste empirische aanwijzingen voor het bestaan van «lange golven» alleen *gemiddelde* waarden van verschillende grootheden over de door hem *tevoren vastgestelde tijdsperioden*. De enige grafiek waaruit een tijdsverloop is af te lezen is die betreffende de «winstgevendheid (profitability) van Japanse niet-agrarische particuliere bedrijven» die moet aantonen dat er inderdaad sprake is van «lange golven» in de winstvoet (afb. 1).

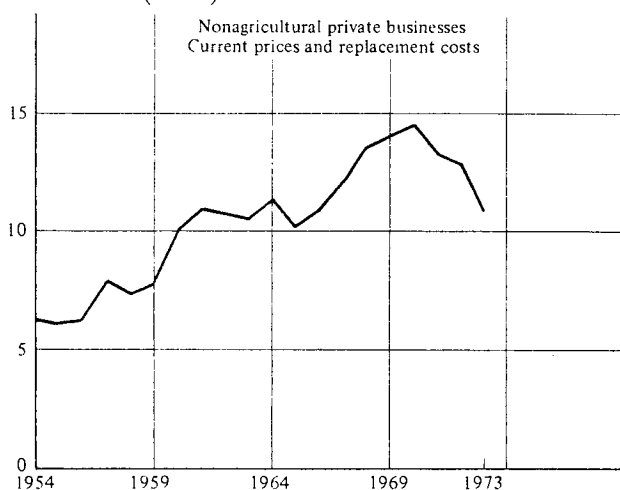


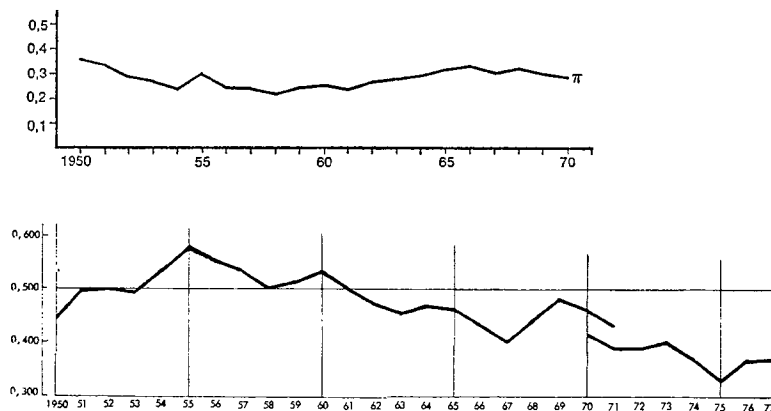
Figure 1. Profitability of Japanese nonagricultural private firms, 1954–1973. Adapted from Sautter.<sup>15</sup>

#### Afbeelding 1.

Bron: Mandel, *Long waves of capitalist development*, p. 18.

22 Pogingen om een aantal voor de marxistische analyse relevante tijdreeksen in kaart te brengen zijn de laatste jaren ondernomen met behulp van de zgn. indikatorenmethode («Indikationsverfahren»). Deze bestaat erin, met behulp van grootheden uit de burgerlijk-economische statistiek een globale aanwijzing te verkrijgen betreffende het verloop van marxistische variabelen in een bepaalde periode (de «kapitaalrentabiliteit» wordt bijv. als indikator genomen voor de winstvoet). De methode is voor het eerst ontwikkeld in Altwater e.a., «Entwicklungsphasen und -tendenzen des Kapitalismus in Westdeutschland», 1/2, in *Probleme des* (Vervolg pag. 30)

Maar dit brengt ons meteen bij een tweede voorbeeld van een nogal losjes omspringen met de historische ontwikkelingen. We hebben gezien dat het dalende en stijgende verloop van de gemiddelde winstvoet de centrale plaats inneemt in Mandels «lange golven»-model. Maar de «lange golven» zijn niet *gelijk* aan deze winstvoet-bewegingen. Het zijn perioden van versnelde of verlangzaamde kapitaalsakkumulatie. Dit roept dan de vraag op naar het verband tussen de ontwikkeling van beide grootheden. Nu lijkt het soms, alsof Mandel ervan uitgaat dat deze parallel lopen (15), soms blijkt dit helemaal niet het geval te zijn. (44) De grafiek betreffende Japan wijst in de richting van de eerste opvatting: in ieder geval tussen 1954 en 1970 vertoont de «winstgevendheid» een duidelijke stijging, die «precies op tijd» overgaat in een daling. (We moeten dan echter wél aannemen, dat de «profitability» in Japan inderdaad iets zegt over de winstvoet! Voor Mandel is dit kennelijk geen probleem.) Laten we de Japanse gegevens eens naast die betreffende enkele andere belangrijke kapitalistische landen zetten (afb. 2). Deze grafieken, waarin de «kapitaalrentabiliteit» als



Afbeelding 2.

De kapitaalrentabiliteit (indicator voor de winstvoet) in de Verenigde Staten (boven) en de Bondsrepubliek (onder).

Bronnen: Armanski en Schulze, «Krise der Kapitalakkumulation, staatliche Konjunkturpolitik und Inflation in den USA», in *Handbuch 4*, a.w., p. 31; Altwater, Hoffmann en Semmler, *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise*, a.w., pp. 86-87.

22 (Vervolg)

*Klassenkamps*, 13 (1974), p. 101 vv., en 16 (1974), p. 55 vv. Ze wordt uitgebreid gehanteerd voor de analyse van de ontwikkeling van de BRD sinds de tweede wereldoorlog in Altwater, Hoffmann en Semmler, *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise*, 1/2, Olle & Wolter, Berlijn, 1979, en minder uitgebreid voor de analyse van de ontwikkelingen in andere kapitalistische landen in *Handbuch 4*; *Inflation - Akkumulation - Krise, II*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt a.M., 1976.

indikator voor de winstvoet wordt gebruikt, laten zien dat het verband winstvoet – «lange golf» waarschijnlijk heel wat genuanceerder ligt dan Mandel suggereert.

Een laatste voorbeeld. Mandel zoekt empirisch materiaal om te laten zien dat zich in een dalende «lange golf» een reservefonds ophoopt van ongebruikte vindingen, die dan na de heropleving van de economie massaal worden toegepast waardoor een «technologische revolutie» op gang komt. Hij meent dit gevonden te hebben in een onderzoek van Gerhard Mensch<sup>23</sup> die heeft vastgesteld, dat «klusters van fundamentele innovaties optraden (...) precies gedurende stagnerende lange golven. De economische geschiedenis op haar beurt bevestigt», voegt Mandel daaraan toe, «dat de investeringsuitgaven voor de eerste massale toepassingen van deze fundamentele innovaties in het algemeen tien jaar later plaatsvonden, nadat de ommekeer van de depressieve lange golf naar de expansieve lange golf al had plaatsgevonden.» (40). Nog afgezien van de vaagheid van de laatste bewering vermeldt Mandel hier niet over wat voor soort «fundamentele innovaties» Mensch het eigenlijk heeft. Toch is dat niet onbelangrijk als we denken aan Mandels specifieke opvatting van «technologische revoluties»: fundamentele veranderingen in de energietechniek, in de bewegingsapparatuur die ten grondslag ligt aan het hele productieproces. Als we nu in Mensch' lijst van basisinnovaties kijken, zien we daar zonder onderscheid naast bewegingsapparatuur als stoommachine, verbrandingsmotor, elektromotor enz.: veiligheidslucifers, aspirine, balpen, cinerama-filmprocédé, ritssluiting en meer van dergelijke succesvolle producten. Als we alle vindingen die met Mandels technologische revoluties niet direct van doen hebben uit de lijst weglaten, blijft er van het gesignaleerde verband niet zoveel over.

## Theorie en geschiedenis

We zien dus, hoe Mandel in zijn streven naar «herintegratie van theorie en geschiedenis» de geschiedenis, de empirie, op z'n minst niet overal even zorgvuldig hanteert. En de theorie? Hij heeft het veelvuldig over de «innerlijke bewegingswetten van de kapitalistische produktiewijze». Al meteen valt op, dat hij deze nergens als zodanig formuleert. Ook in *Het laatkapitalisme* zoek je daar trouwens vergeefs naar. Hij gaat er kennelijk vanuit, dat kennis ervan gemeengoed is en dat het bovendien zonder meer duidelijk is, hoe hij deze wetten interpreteert en wat voor plaats hij eraan toekent in wat hij noemt het «marxistische systeem». Nu zijn zijn opvattingen hierover naar mijn mening van doorslaggevende betekenis voor zijn theoretisch model van «lange golven met een a-symmetrisch ritme». De kern hiervan is immers, zoals we zagen, dat de ontwikkeling van het kapitalisme als regel wordt bepaald door deze «bewegingswetten», en slechts bij uitzondering, tijdelijk, op historisch bepaalde keerpunten, door «exogene factoren». Welnu, ik denk dat deze opvatting, en daarmee het a-symmetrisch lange-golven-model, niet houdbaar is. Laten we eens kijken naar de rol die exogene factoren resp. bewegingswetten in Mandels op- en neergaande «lange golf» spelen.

---

23 Gerhard Mensch, *Das technologische Patt*, Frankfurt a.M., 1975.

Wat betreft *het verloop* van de opgaande golf nu is het niet zo duidelijk welke plaats hij aan beide toekent. «Exogene factoren» geven de *aanzet*, daarover is geen twijfel mogelijk. De aanzet, lezen we, tot «dynamische processen, die verklaard kunnen worden door de innerlijke logica van de kapitalistische bewegingswetten» (24). Deze werken tijdens de opgaande golf in de richting van een verhoging van de winstvoet. Nu kunnen naar mijn mening deze bewegingswetten *uit zichzelf* geen feitelijke (historische) verhoging van de winstvoet verklaren. De enige wetten trouwens die iets over het verloop van de winstvoet zeggen wijzen eerder in de richting van een *daling* ervan (daarover zometeen). Als we Mandels «dynamische processen» nader analyseren zien we dan ook, dat het in feite bepaalde *konkrete omstandigheden* zijn die ervoor zorgen dat de winstvoet op een aanhoudend hoog niveau blijft. Nemen we bijvoorbeeld de extra-winst die de voorlopers onder de innoverende bedrijven maken en die de gemiddelde winstvoet verhoogt.<sup>24</sup> Eén konkrete voorwaarde, wil dit effect noemenswaardig zijn, heb ik al genoemd: het moet om een voldoende aantal grote bedrijven gaan. Deze moeten, zoals Mandel stelt, over een ver genoeg ontwikkelde en in hun sektor toepasbare technologie beschikken. Dan: hoe snel verbreidt de nieuwe technologie zich? Daar speelt de konkrete concurrentiesituatie een rol. En tenslotte: de extra-winst vloeit de bedrijven toe omdat zij hun waren goedkoper kunnen verkopen en *nog* goedkoper kunnen produceren dan de concurrentie. Waarom gaat dit niet ten koste van de winst van die concurrenten, wat de algemene winstvoet weer zou drukken? Welnu, zegt Mandel, omdat er een «algemeen klimaat van expansie is (d.w.z., de markt zich voortdurend uitbreidt). (25) M.a.w., het bestaan van een «lange opgaande golf» is zelf voorwaarde voor dit dynamische proces dat hem (mede) zou moeten verklaren. Ook in de andere dynamische processen die Mandel noemt zijn het in feite konkrete, historische omstandigheden of «exogene factoren» die het aanhoudend hoge niveau van de winstvoet verklaren – ik noem nog slechts de aanhoudende zwakte van de arbeidersklasse na de geleden zware nederlaag, die een aanhoudend hoge meerwaardevoet mogelijk maakt.<sup>25</sup> Hoe zit het nu met de lange depressie? Deze is onvermijdelijk, zegt Mandel, omdat in de loop van de opgaande «lange golf» de innerlijke tegenstrijdigheden van de kapitalistische produktiewijze hun tol opeisen en onverbiddelijk leiden tot nieuwe dalingen in de winstvoet.» (30) De «tendens

---

24 Mandel ontleent dit idee aan een passage uit boek III van *Das Kapital*, waarin Marx een antwoord geeft op de vraag, hoe het komt dat de kapitalisten er steeds weer toe overgaan het productieproces te vernieuwen, waarmee zij de organische samenstelling van het kapitaal verhogen, terwijl dit laatste juist de winstvoet verlaagt. Welnu, dat komt, omdat elke kapitalist erop uit is, zijn *individuele* winstvoet te verhogen, resp. gedwongen wordt door concurrenten die dat al gedaan hebben (*Das Kapital, III, a.w., pp. 275-276*). Marx legt hiermee dus uit, hoe de «wet van de tendentiële daling van de algemene winstvoet» *zich doorzet* door middel van de concurrentie tussen de afzonderlijke kapitalen. De tijdelijke verhoging van de individuele winstvoet van een of meer kapitalisten is in dit kader dus een volstrekte bijkomstigheid.

25 Mandel karakteriseert opgaande «lange golven» ook als «perioden, waarin de krachten die de tendens van de gemiddelde winstvoet om te dalen tegenwerken op een sterke én gesynchroneerde manier werken». (15) Omdat het optreden van deze krachten weer met exogene factoren te maken heeft, suggereert dit een invloed van deze laatste gedurende de *hele* opgaande «lange golf». Meestal echter lijkt in zijn opvatting deze invloed beperkt tot de aanzet hiertoe.

van de gemiddelde winstvoet om te dalen zal zich met volle kracht doen gelden en zal een langdurige periode kenmerken.» (15) Dat een feitelijke langdurige daling van de winstvoet te maken heeft met een lange periode van depressie is denk ik onbestrijdbaar. Ik heb er al op gewezen, dat de verband tussen beide ingewikkelder is dan Mandel suggereert – ook hier zijn historisch-specifieke omstandigheden in het spel. Maar hoe komt deze langdurige daling van de winstvoet zelf tot stand? Volgens Mandel dus *niet* door «exogene factoren», die alleen een stijging ervan kunnen veroorzaken, maar door de «innerlijke tegenstrijdigheden van het kapitalisme» resp. door de «tendens van de gemiddelde winstvoet om te dalen». Beide kunnen worden verklaard door de «innerlijke bewegingswetten van het kapitalisme». Dit is, zoals gezegd, het «a-symmetrische» in zijn langeolven-model.

De daling van de winstvoet kan dus worden verklaard door de «wet van de tendentiële daling van de algemene winstvoet». Dat «tendentiële» betekent voor hem: de daling wordt *in bepaalde perioden, tijdelijk* onderbroken door bijzondere omstandigheden. (15) Hoewel Mandel suggereert, dat de inderdaad al zeer lang lopende controverse rond deze «wet» voor zijn theorie eigenlijk niet zo relevant is, (10) blijkt zijn interpretatie ervan dus wel degelijk belangrijk. En met zijn interpretatie nu ben ik het niet eens. Ik zou natuurlijk een artikel van minstens deze lengte nodig hebben om mijn eigen visie enigermate overtuigend uiteen te kunnen zetten – hier dus slechts enkele opmerkingen die de richting ervan aangegeven (en nog wat voetnoten voor de liefhebbers).

Voor een goed begrip moeten we in Marx' bewijs van de wet<sup>26</sup> eigenlijk twee verschillende bewijzen onderscheiden en goed uit elkaar houden (bij Marx lopen deze overigens ook door elkaar, hetgeen de zaak niet eenvoudiger maakt): dat van een *tendentiële* daling en dat van een *uiteindelijk onvermijdelijke* daling van de algemene winstvoet. Om met het laatste te beginnen: omdat, zegt Marx, met de toenemende organische samenstelling van het kapitaal de hoeveelheid «levende arbeid» ( $m + v$ ) afneemt in verhouding tot het totale kapitaal ( $c + v$ ), moet op een gegeven moment ook de hoeveelheid meerwaarde ( $m$ ) in verhouding tot het totale kapitaal, ofwel de winstvoet, dalen. Immers, alleen de levende arbeid is bron van waarde en dus van meerwaarde. Maar al zou dit bewijs waterdicht zijn,<sup>27</sup> het bewijst alleen, dat de winstvoet *ooit*, in een historisch vooralsnog onbepaalde

---

26 *Das Kapital*, III, a.w., hoofdstukken 13 & 14.

27 Formeel: toenemende organische samenstelling betekent daling van de verhouding  $v + m/c + v$  evenals van  $v + m/c$ . Nu geldt:  $p' = m/c + v < v + m/c + v < v + m/c$ . Dit bewijs zegt dus: omdat de bovengrens van de winstvoet daalt, moet de winstvoet zelf uiteindelijk ook dalen (Veit-Michael Bader e.a., *Krise und Kapitalismus bei Marx*, Bd II, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt a.M., 1975, p. 396-405; Heinz Holländer, «Das gesetz des tendentiellen Falls der Profitrate; marxens Begründung und ihre Implikationen», in *Mehrwert*, 6 (1974), p. 107-114). Dit bewijs is echter niet zonder haken en ogen. Terwijl Holländer terecht de vooronderstelling hanteert, dat  $v + m/c$  niet tot een positieve grenswaarde nadert (dan zou immers de bovengrens van de winstvoet op een gegeven moment niet of nauwelijks nog dalen), laat Georg Stamatīs zien, dat dit geval zich juist wel voordoet, als rekening wordt gehouden met het effect van de toenemende arbeidsproductiviteit op de waarde van de produktiemiddelen; m.a.w., omdat de waarde van de eenheden konstant kapitaal steeds daalt, daalt  $v + m/c$  wel, maar steeds langzamer [Georg Stamatīs, «Zum Marx'schen Gesetz vom tendentiellen Fall der allgemeinen Profitrate», in *Mehrwert*, 10 (1976), pp. 127-129].

toekomst, zal dalen. Er is dus geen konklusie uit af te leiden voor de trend van de winstvoet in een bepaalde tijdsperiode.<sup>28</sup> Wat betreft de *tendentiële* daling van de winstvoet: de winstvoet zoals die zich historisch ontwikkelt is natuurlijk het resultaat van alle factoren die de meerwaardevoet en de waardesamenstelling van het kapitaal beïnvloeden (zie noot 15). Maar de meest wezenlijke daarvan is voor Marx de *toenemende organische samenstelling van het kapitaal*. Deze uit zich in een stijging van de waardesamenstelling. Deze stijging, die de winstvoet doet dalen, is «wezenlijker» dan de stijging van de meerwaardevoet, die hem doet toenemen. Wat is immers de voor het kapitalisme «wezenlijke» manier om deze stijging van de meerwaardevoet te bereiken? *Juist* de verhoging van de arbeidsproductiviteit door in verhouding steeds meer machinerie en steeds minder arbeid in het productieproces in te zetten, m.a.w. juist de toename van de organische samenstelling van het kapitaal.<sup>29</sup>

Marx' wet heeft hiermee een niet te onderschatten betekenis voor de verklaring van het historische verloop van de winstvoet. Hij laat zien, dat ondanks – of beter gezegd: juist door – het individuele streven van de kapitalisten, hun winstvoet te verhogen, de toename van de gemiddelde winstvoet geremd wordt en dat deze «onder bepaalde omstandigheden»<sup>30</sup> zelfs kan dalen (en dat dit niet primair ligt aan «fouten» van de ondernemers of te hoge looneisen van de arbeiders). Maar of deze (historische) omstandigheden inderdaad optreden en of dus de tendentiële daling een werkelijke daling wordt, is natuurlijk niet uit deze wet, noch uit andere «innerlijke bewegingswetten» af te leiden.<sup>31</sup> We zien trouwens ook hier dat Mandel, als hij specifiek ingaat op de werking van de «wet», óf zich beroept op het bewijs van de «uiteindelijke daling» (die hij dan soms op grond van historische overwegingen in een niet al te verre toekomst situeert; 108-109),<sup>32</sup> óf

---

28 Georg Stamatīs, *a.w.*, p. 108.

29 Marx: «De voortschrijdende tendens van de algemene winstvoet om te dalen is (...) slechts een aan de kapitalistische produktiewijze eigen manier waarop de voortschrijdende ontwikkeling van de maatschappelijke arbeidsproductiviteit tot uitdrukking komt. Daarmee is niet gezegd, dat de winstvoet niet ook op andere gronden tijdelijk kan dalen, maar daarmee is het uit het wezen van de kapitalistische produktiewijze als een vanzelfsprekende noodzakelijkheid bewezen, dat in haar voortgang de algemene gemiddelde meerwaardevoet zich in een dalende algemene winstvoet moet uitdrukken.» (*Das Kapital*, III, a.w., p. 223).

30 *A.w.*, p. 249.

31 Zou de wet «voorspellingskracht» willen bezitten wat betreft de feitelijke daling van de winstvoet binnen een bepaald tijdsbestek, dan zou hij moeten bewijzen, dat het effect van een toenemende organische samenstelling van het kapitaal binnen die periode *noodzakelijkerwijs* sterker is dan dat van alle factoren die hetzij de waardesamenstelling verlagen hetzij de meerwaardevoet verhogen. Dit bewijs is echter niet geleverd. Marx konstateert zelf: «Abstrakt beschouwd kan (bij daling van de prijs van de waren) tengevolge van toegenomen arbeidsproductiviteit (...) de winstvoet dezelfde blijven, bijv. als de toename van de produktiviteit gelijkmatig en tegelijkertijd alle bestanddelen van de waren beïnvloedt (...)» (*A.w.*, p. 239). Het is aan te tonen, dat dit geval zich voordoet als de kapitalisten gedwongen zijn (bijv. door een absoluut tekort aan arbeidskrachten) onder de voor hen meest *ongunstige* omstandigheden arbeid te vervangen door machinerie, namelijk als de waarde van de nieuwe machines precies even groot is als de waarde van de erdoor vervangen arbeidskracht (vgl. Marx, *Das Kapital*, I, Dietz Verlag, Berlijn, 1972, pp. 412-414, en *Das Kapital*, III, a.w. pp. 271-272). Een vervanging onder minder ongunstige omstandigheden verhoogt de winstvoet. Als Marx dan tegenover deze «abstrakte» mogelijkheid stelt, dat «in werkelijkheid (...) de winstvoet, zoals reeds gezien, *op den duur* (zal) dalen» (*a.w.*, p. 240), beroept hij zich op het bewijs van een *uiteindelijke* daling van de winstvoet.

32 Bijv. in *Marxist economic theory*, Merlin Press, Londen, 1968, pp. 167-168).

historische vooronderstellingen hanteert, die in de «wet» als zodanig niet gegeven zijn (met name de toename op lange termijn van het reële loon).<sup>33</sup> In het algemeen wil ik stellen: wat de bewegingswetten van het kapitalisme laten zien is de *manier waarop* het kapitalisme zich beweegt (ook het «krisiskarakter» van zijn ontwikkeling volgt eruit) maar niet de *richting waarin*. Uit de wetten als zodanig is geen historische lange-termijn-trend van de winstvoet af te leiden en ook geen lange perioden van hetzij expansie hetzij neergang.<sup>34</sup> Beide worden bepaald door de historische omstandigheden waaronder de wetten «werken» en moeten dus ook beide historisch worden verklaard. Er is dus geen enkele theoretische grond voor het «a-symmetrische» patroon dat Mandel in de ontwikkeling van het kapitalisme wil zien, m. a. w. voor zijn model van «lange golven met een a-symmetrisch karakter».

## Historische neergang van het kapitalisme?

Voor de oprichters van de Vierde Internationale in 1938 was het al een uitgemaakte zaak, dat het kapitalisme in doodstrijd verkeerde. «De objectieve voorwaarden voor de proletarische revolutie zijn niet slechts rijp, ze zijn reeds begonnen te rotten», schreef Trotski in het «Overgangsprogramma».<sup>35</sup> Zoals ik zei, Mandel wil met zijn lange-golven-theorie de onmiskenbare na-oorlogse bloeiperiode theoretisch in overeenstemming brengen met de stelling van een «historische neergang van het kapitalisme» die hij dateert vanaf het uitbreken van de eerste wereldoorlog. (62) Hij wijst in dat verband op de inderdaad zeer ernstige tegenslagen die het kapitalisme sinds die tijd ten deel zijn gevallen: de Eerste Wereldoorlog, de overwinning van de Russische Revolutie, waardoor een immens gebied aan de kapitalistische invloedssfeer werd onttrokken, de revolutionaire woelingen in Europa daarna, de uitzonderlijke crisis van '29-'32, de revoluties in China, Cuba, Vietnam, waardoor het kapitalisme nog verder geografisch werd ingeperkt. Maar dit zijn, zo stelt hij uitdrukkelijk, niet de oorzaken van de ommekeer in de ontwikkeling, maar alleen uitdrukkingen daarvan. De *oorzaken* «zijn niet fundamenteel exogeen.» De structurele crisis van het kapitalisme sinds de Eerste Wereldoorlog «kan in laatste in-

---

33 Bijv. *Der Spätkapitalismus*, a. w. . p. 191-194; *Marxist economic theory*, a. w. . p. 167. In het methodologische eerste hoofdstuk van *Der Spätkapitalismus* lezen we overigens, dat de winstvoet moet worden opgevat als het *resultaat* van het samenspel van alle grondvariabelen van de kapitalistisch produktiewijze, die «ten dele en periodiek de rol van onafhankelijke variabele spelen» (a. w. . p. 37). Uit zijn voorbeelden blijkt dan, dat dit betekent dat historisch-specifieke omstandigheden bij tijd en wijle een doorslaggevende rol kunnen spelen (a. w. . p. 37-39). Hoewel zijn a-symmetrische lange-golven-model nu een beperking van dit «onafhankelijke» inhoudt tot voornamelijk de (aanzet tot) de opgaande lange golf, zien we dat het bij de analyse van de omslag naar de neergaande lange golf toch «binnensluipt», bijv. in de toename van het reële loon, waarbij o. m. de klassenstrijd en de technische eisen die aan de arbeidskracht worden gesteld meespelen.

34 Op dit punt werd soortgelijke kritiek uitgeoefend op *Der Spätkapitalismus* door Makoto Itoh: «Hoewel Mandel de feitelijke omstandigheden van de na-oorlogse kapitalistische ontwikkeling in beschouwing neemt, heeft hij de neiging om ze rechtstreeks te herleiden tot de fundamentele bewegingswetten van het kapitalisme in het algemeen.» («Late Capitalism», boekbespreking, in *Science and Society*, 43, nr. 1, voorjaar 1979, p. 107).

35 Leo Trotsky. *Overgangsprogram. De doodstrijd van het kapitalisme en de taken van de Vierde Internationale*. Revolutionair Communistische Bond, Amsterdam, z. j. . p. 7.

stantie verklaard worden door een kwalitatieve verscherping van de innerlijke tegenstrijdigheden van het systeem (d. w. z. , juist door de werking van de bewegingswetten van het systeem)». (63) Mandel moet dan aantonen waarom die bewegingswetten juist in de laatste 70 jaar een historische neergang van het kapitalisme bewerkstelligen, terwijl ze in de, pakweg, 120 jaar daarvoor een historische *opkomst* geheel niet in de weg gestaan hebben. Mandel vindt hiervoor dan a. h. w. een «negatief» bewijs in het historisch-bijzondere karakter van de na-oorlogse bloeiperiode, dat hijzelf zo samenvat: «hoewel het kapitalisme zichzelf vóór de Eerste Wereldoorlog uit een lange depressieperiode kon opwerken op grond van zijn eigen innerlijke kracht (zij het na het ontvangen van een beslissende initiële schok van externe factoren), was het daar ná de Eerste Wereldoorlog en de grote depressie van 1929-32 niet meer toe in staat. Toen had het de kunstmatige stimuli nodig van permanente inflatie, toenemende staatsinterventie, permanente herbewapening enz. om tot een nieuwe langdurige expansie te komen.» (76) Van deze factoren kent hij vooral aan de permanente inflatie een nogal groot gewicht toe, een inflatie die weer voor het grootste deel veroorzaakt is door de enorme vlucht van het krediet: «Zonder de permanente schuldenexplosie van de laatste dertig jaar (...) had er nooit sprake kunnen zijn van een nieuwe lange golf van expansie.» (75) Mandel legt dan uit hoe dit mechanisme werkte: het toenemende consumentenkrediet waarborgde de afzet van de massa's nieuwe producten. De grote bedrijven konden daardoor bovendien tijdens conjuncturele inzinkingen hun prijzen stabiel houden of zelfs nog verder laten stijgen. Met behulp van geleend kapitaal konden de bedrijven zich ook nog eens sneller uitbreiden dan mogelijk was geweest als ze alleen hun eigen winsten daarvoor ter beschikking hadden gehad. (78-79) Op deze manier was de inflatie in staat «een hele periode lang de tegenstellingen die inherent waren aan de expansie te overbruggen of te reduceren.» (81).

Samengevat ziet zijn redenering er dus zo uit:

- Sinds 1914 (1932) kan het kapitalisme zich (na een «exogene» schok) niet meer op eigen kracht uit een lange depressieperiode opwerken;
- daarom had het daartoe kunstmatige stimuli nodig;
- na de Tweede Wereldoorlog zien we inderdaad kunstmatige stimuli optreden;
- konklusie: het kapitalisme kan zich niet meer (na een «exogene» schok) op eigen kracht uit een lange depressieperiode opwerken.

We kunnen konstateren dat het bewijs van de «historische neergang» hiermee niet geleverd is. Dat ik denk, dat deze ook niet af te leiden is uit de «bewegingswetten van het systeem» zal na het voorafgaande duidelijk zijn. Dat wil niet zeggen, dat ik meen dat het met het kapitalisme in wezen allemaal nog wel goed gaat. Met veel van wat Mandel in het laatste hoofdstuk van *Long waves...* zegt over de toenemende problemen waarmee het in zijn ontwikkeling wordt geconfronteerd kan ik het geheel eens zijn. Vanzelfsprekend is het ook juist het kapitalistische karakter van de produktiewijze dat de aard en voor een belangrijk deel zelfs de omvang van deze problemen bepaalt. Wat ik alleen wil benadrukken, is dat uit dit karakter, m.a.w. uit de innerlijke bewegingswetten van de produktiewijze, geen enkele uitspraak is af te leiden over de *tijdsperiode* waarin deze problemen een voor het kapitalisme onoverkomelijke omvang aannemen – noch over het begin, noch over het einde ervan. Het idee van een «histo-



rische neergang» is daarom zeker, zoals Mandel zegt, «provocerend», (62) wellicht politiek inspirerend en mogelijk waardevol – maar dit laatste dan alleen als een hypothese, waarvan de waarschijnlijkheid (en, zolang het kapitalisme nog in enige omvang bestaat, niet meer dan dat) alleen door historische analyse onderzocht kan worden.

## **Klassenstrijd en de mogelijkheid van een nieuwe opleving**

Kunnen we, na de huidige lange periode van economische neergang, waarvan het einde nog niet in zicht is, een nieuwe opleving van de kapitalistische economie verwachten? Dit is, zoals ik zei, het tweede centrale probleem waarop Mandel met zijn lange-golven-theorie een antwoord wil geven. Uiteraard is dat geen «ja» of «nee». Als hij de voorwaarden voor een eventuele nieuwe bloeiperiode onderzoekt onderscheidt hij de «technische» vereisten daarvoor en de sociale en politieke prijs die ervoor betaald zou moeten worden. (106) Theoretisch gesproken, zegt hij, is een nieuwe opleving mogelijk, als we kijken naar de «technische» voorwaarden: een drastische loonsverlaging zou doorgevoerd kunnen worden als de werkloosheid massale proporties aanneemt en de strijdbaarheid van de arbeidersklasse ondermijnt; een massale kapitaalsvernietiging door het verdwijnen van inefficiënt werkende bedrijven zou de gemiddelde organische samenstelling verlagen; massale toepassing van de arbeidsbesparende technologie van de derde technologische revolutie zou ook de meerwaardevoet verhogen. Met al deze maatregelen (en er zijn er nog wel meer) zou de kapitalistenklasse de gevolgen van de teruggang voor een groot deel kunnen afwentelen op de arbeidersklasse en zo de voorwaarden kunnen scheppen voor een nieuwe verhoging van de winstvoet. Maar de sociale en politieke prijs hiervoor zou hoog zijn: de arbeidersklasse zal zich natuurlijk verzetten, en om dit verzet te breken zou een radicale inperking van de democratische rechten vereist zijn. (113)

In hoeverre de arbeidersklasse nu in staat is, haar verzet vol te houden, – met als uiteindelijk perspectief de socialistische revolutie – hangt, zegt Mandel, niet alleen af van objectieve factoren – de omvang van de arbeidersklasse, de werkloosheid, de graad van organisatie – maar ook van *subjectieve*: zelfvertrouwen en strijdbaarheid, mate van onafhankelijkheid van de burgerlijke ideologie, sterkte van de arbeidersvoorhoede en «de relatieve sterkte (of zwakte) van een onafhankelijke antikapitalistische aantrekkingspool binnen de arbeidersbeweging (revolutionaire organisaties).» Het is dan «de wisselwerking van al deze subjectieve factoren met de eerder geschetste objectieve trends die beslissend zal zijn voor het resultaat van de geïntensiveerde klassenstrijd die in het algemeen het grootste deel van de neergaande lang golf kenmerkt.» (48)

De resultaten van de klassenstrijd zijn hiermee de «exogene» faktor bij uitstek die het moment, en zelfs de mogelijkheid van een nieuwe opleving bepaalt. Mandel benadrukt zelf, dat *de beslissende rol van de subjectieve faktor* in die periode het kenmerkende is van zijn a-symmetrische lange-golven-theorie. (55) De subjectieve faktor nu (zeg maar: het menselijk ingrijpen in de geschiedenis) is naar marxistische opvatting geen zaak van een onbestemde «vrije wil». Mandel stelt, dat hij bepaald is door sociaal-economische factoren, maar alleen «op lange termijn (d.w.z., in een historische dimensie), niet direct en onmiddellijk door economische ontwikke-

lingen en ook niet door die van de voorafgaande periode.» Als voorbeeld noemt hij dan, dat massale werkloosheid eind jaren '20 - begin '30 in Groot-Brittannië de strijdbaarheid van de arbeidersklasse afzwakte, terwijl ze daar in de jaren '70 juist het tegenovergestelde effect had. Toch blijft het onduidelijk wat hij hiermee bedoelt. Hij zal niet willen suggereeren dat het verschil tussen beide situaties te herleiden is tot het «vrije subjekt» dat in overigens gelijke situaties nu eens zus, dan eens zo handelt. Toch lijkt in het raamwerk van zijn lange-golven-model juist het «autonome moment» in de subjektieve faktor op de voorgrond te treden in de periode van verscherpte klassenstrijd tijdens de neergaande «lange golf». Voor zover immers de subjektieve faktor «endogeen» bepaald is, dus voor de sociaal-ekonomische omstandigheden (die, volgens Mandel, uiteindelijk weer bepaald zijn door de «innerlijke bewegingswetten» van het kapitalisme), is er niets bijzonders aan het optreden ervan tijdens de periode, voorafgaand aan een eventueel keerpunt van een neergaande naar een opgaande golf. Alleen het op de voorgrond laten treden van het «autonome moment» in zo'n periode maakt het dus mogelijk, de subjektieve faktor daar als «exogeen» te zien. In feite geldt voor de subjektieve faktor, die een wezenlijke *eenheid* is van niet-autonome en autonome momenten, in zekere zin hetzelfde als wat ik eerder heb gezegd betreffende de bewegingswetten van het kapitalisme – hij speelt *voortdurend* een rol, maar eveneens altijd in het kader van bepaalde historische omstandigheden die mogelijkheden, grenzen en voor een deel de richting bepalen van het menselijk ingrijpen erin. Het «autonome moment» is hierin ook *steeds* als mogelijkheid gegeven. In hoeverre en wanneer die autonomie gerealiseerd wordt, daarin kan alleen een historische analyse inzicht geven.<sup>36</sup> M.a.w., in de klassenstrijd spelen «autonome» momenten voortdurend een rol, maar of ze in een bepaalde periode de *doorslag* zullen geven is niet uit wat voor theoretisch model dan ook logisch af te leiden. Dat de basis «in laatste instantie» (wat m.i. trouwens wat anders is dan «op lange termijn») de bovenbouw bepaalt geldt niet in sommige perioden meer, in andere minder.<sup>37</sup>

---

36 Mijns inziens ziet Mandel zijn lange-golven-theorie als min of meer een uitwerking van één van Trotski's bijdragen tot het debat rond Kondratieffs «lange golven» (*Die Kurve der kapitalistischen Entwicklung*, a.w.: vgl. Mandel, *Der Spätkapitalismus*, a.w., p. 120-121, voor enkele fragmenten). In dit korte artikel stelt Trotski als werkwijze voor, het feitelijk verloop van de kapitalistische ontwikkeling nauwkeurig vast te stellen en hierin lange perioden van op- en neergang te onderscheiden. Deze worden voor hem «bepaald, niet door de innerlijke wisselwerking van de krachten van het kapitalisme, maar door die externe omstandigheden die het kanaal vormen waardoor de kapitalistische ontwikkeling vloeit.» Met het schema van op- en neergaande perioden moeten dan belangrijke historische ontwikkelingen en gebeurtenissen in de bovenbouw (hij noemt o.m. oorlogen en revoluties, maar ook de klassenstrijd hoort hier uiteraard bij) gesynchroniseerd worden, waarna de *wisselwerking* tussen beide kan worden geanalyseerd. Trotski benadrukt «de kwintessens van het marxisme, (...) dat de gronden voor verandering in de ekonomische basis zoekt en nergens anders.» De basis is voor hem echter de *historische* ontwikkeling van de konkrete produktieverhoudingen, die het resultaat is van zowel de «innerlijke wisselwerking van de krachten van het kapitalisme» als de «externe omstandigheden». Uit niets is af te leiden, dat voor hem, a-symmetrisch, in verschillende perioden nu eens de een, dan de ander de doorslag zou geven – Zijn opvatting sluit juist *elk* ritme uit. Door dit nu te ontkennen probeert Mandel Trotski's opvatting met de zijne in overeenstemming te brengen (*Der Spätkapitalismus*, a.w., pp. 121-122) – een punt waarop hij terecht wordt bekritiseerd door Day (a.w., p. 80).

37 In het kielzog van Mandels theorie duikt het gevaar op van een zeker voluntarisme: de benadrukking van het «autonome moment» in de subjektieve faktor kan licht leiden tot een (aan revolutionairen overigens niet vreemde) overschatting van de mogelijkheden om *van buiten af* via «inplanting» van militanten of anderszins) klassebewustzijn en klassenstrijd te beïnvloeden.

Ik zie dus alles bijeen genomen weinig theoretisch perspectief in een «lange-golven-model», a-symmetrisch of niet. Ik denk, dat de theoretische grondslag die Mandel daarvoor probeert te konstrueren niet juist is en heb geprobeerd te laten zien dat Mandel in een aantal opzichten ook niet konsekvent is als hij de historische werkelijkheid binnen het raamwerk van zijn theorie interpreteert. Mijn opvatting is, dat de lange-termijnontwikkeling van het kapitalisme een kwestie is van historische analyse. Binnen deze analyse spelen de «innerlijke bewegingswetten van het kapitalisme» zowel als de «subjektieve faktor» een belangrijke rol, maar er is geen logische reden om in de ene historische periode aan de één, in een ander aan de ander een groter gewicht toe te kennen.